Sári László

Dilettánsok történelme

A forradalom

„A forradalom az újkori Európa sajátságos politikai alapélménye."
(Friedrich Weizsäcker)

„A forradalom mint eszme mindig összhangban maradt a régi megfogalmazással: boldogulás egyszer s mindenkorra."
(Johan Huizinga)

A forradalom eszméje szöges ellentétben áll a közép *arisztotelészi „ideológiájával". Nyilvánvalóan a történelem két, egymástól legtávolabb eső megnyilvánulási formájáról van szó. Amennyiben a történelem mindenkor gondolatok testet öltése, megformálódása, ahogy ezt az egyik legjelentősebb 20. századi történész,* Robin G. Collingwood *nyomán mi magunk is hinni szeretnénk, annyiban a forradalom eseményét történelmen kívülinek, anomáliának kell tekintenünk.* „A természettudóstól eltérően a történész egyáltalán nem foglalkozik önmagukban vett eseményekkel. Csak azokkal az eseményekkel foglalkozik, amelyek gondolatok külső megnyilvánulásai, s ezekkel is csak annyiban, amennyiben gondolatok kifejeződései. Lényegében csak gondolatokkal foglalkozik: külső megnyilvánulásuk az eseményekben csak mellékesen érdekli, és csakis akkor, amikor ezek fedik fel számára a gondolatokat, amelyek után kutat." *Írja a kérdésről az angol szerző.*

A *közép* antik görög és ókori kínai eszméje egyértelműen és határozottan magában foglalja az erényesség és a bölcsesség fogalmát. *„Mindig a közepet kell választanunk, nem pedig a túlzást, sem nem a hiányosságot, viszont a közép mindig megfelel annak, amit a helyes szabály megkíván."* (Arisztotelész) *„A közép mozdulatlansága a legnagyobb tökéletesség. Nagyon kevés ember tudja sokáig megtartani."* (Konfuciusz) A forradalmak eszméit és a belőlük származó cselekedeteket azonban igen nehéz lenne a történelem morális és megfontolt elgondolásai és tettei

közé sorolni. *„Úgy tűnik, mintha egy nagy válság részesei lennénk, mely nemcsak a francia ügyekre terjed ki, de Európa egészére, talán Európánál is többre. Ha minden körülményt figyelembe veszünk, a francia forradalom a legmeglepőbb dolog, ami mind ez idáig a földön történt."* Így látja a francia forradalom eseményeit *Edmund Burke*, s a forradalom kritikusaival együtt példátlan erkölcsi felfordulásnak, világégésnek, sőt végítéletnek minősíti. *„Az erény nevében a legborzasztóbb tolvajlást követik el; a humanitás nevében kétmillió ember pusztul el; a szabadság nevében ezernyi Bastille-t építenek."* (Joseph de Maistre)

De nemcsak a történelmi haladáseszme ellenzői, a konzervatívok körei ítélték meg ilyen szigorúan a francia forradalmat, hanem például maga – a rajongó felvilágosult – *Johann Gottfried Herder* sem volt képes a véres párizsi eseményekben a haladás előremutató jeleit felfedezni. *„Gyakran azt kívánom, hogy bárcsak ne is éltem volna meg ezeket az időket, és kétes következményei ne maradtak volna örökül az enyéimre; sohasem osztoztam benne bohókás, gyermeki örömmel. Vigasztalt azonban az a gondolat, hogy egy* magasabb rendű háztartásban *élünk, amely ért hozzá, hogy idejében elkészítse a rosszból a jót, gyakran a legrosszabból a legjobbat."* Ennek a „magasabb rendű" háztartásnak a szereplői a herderi történelem és a benne szüntelenül tökéletesedő emberi nem. *„Az emberiség korosabb és nagyobb Franciaországnál; akkor is élni fog, amikor e forradalom tünékeny eseményeiről már nem fognak beszélni."* (J. G. Herder)

Így vigasztalódott Herder, a haladáseszme kezdettől fogva lelkesült kispapja. *Friedrich Hegel,* ugyanennek az eszmének a pápája pedig némi cinizmussal az egész történelmi fejlődés *árának* tekintette a mindenkori pusztítást és veszteségeket, a legfájdalmasabbakat is. *„[H]a a történelmet annak a vágóhídnak tekintjük is, amelyen feláldozták a népek boldogságát, az államok boldogságát és az egyének erényét, gondolatban szükségképp felvetődik a kérdés:* kinek, mely célnak *érdekében hozták e roppant nagy áldozatokat."* Mivel a társadalmi haladás feltartóztathatatlan folyamat (más szóval: történelmi szükségszerűség), Hegel sem juthat más következtetésre, mint Herder: *„Ez a nagy ember előjoga: ismerni és kimondani az abszolút akaratot. [...] Így alapította Théseus Athén államát; így ragadta meg a francia forradalomban valami félelmes erőszak az államot, az egészet magát. Ez az erőszak nem despotizmus, hanem zsarnokság, tiszta rémítő uralom; de szükségszerű és jogos, amennyiben az államot mint valóságos egyéniséget megteremti és megőrzi [...] Nincs fogalma jóról és rosszról, gyalázatról és aljasságról, álnokságról és csalásról; mindennek fölötte áll, hiszen benne a rossz megbékélt önmagával."*

Hegel szerint ugyanis a „világtörténelmi egyének" – még ha *„névtelen, tulajdonságok nélküli szellemalakok"* is, akiknek *„nem voltak elődeik és nem voltak követőik sem"* (állítja a francia forradalom eszméihez Napóleon idején is végig hű történész, *Jules Michelet)* – bármit tesznek, bármilyen mértékű pusztítás árán teremtik is meg „a fejlődés társadalmi feltételeit", nem tesznek mást, csak a Világszellem Akaratát hajtják végre. Ez a rendeltetésük, és mint láttuk, felette állnak minden törvénynek és minden erkölcsi szabálynak. *(„Hatalmuk abban áll, hogy nem tisztelnek semmiféle korlátot.")* Minden korban előjoguk és kiváltságuk a rombolás, még akkor is, ha közreműködésükkel a világtörténelem egyes korszakaiban *„a műveltségnek egész óriási szerzeménye megsemmisült s újból elölről kellett kezdeni, hogy ama kincsek megmentett romjainak némi segítségével, mérhetetlen erő és idő többszörös latba vetésével, bűnök és szenvedések árán, ismét elérje ama műveltségnek egyik, valamikor már megszerzett régióját."* Foglalja össze az általa világtörténelmi egyéneknek nevezett hivatásos történelemcsinálók feladatait Hegel.

Mind e pusztítás közben azonban (mivel egy „magasabb rendű háztartásban" élünk) minden egyes áldozattal előre lépünk egy-egy jelentős szabadságfokot, és rendületlenül haladunk a teljes tökéletesedés felé. Hullahegyeket hagyunk ugyan magunk mögött, de haladunk. Ez a forradalmi lendület viszi előre az emberiséget, egy-egy ilyen forradalom bőven megér ennyi áldozatot. Hegel kimagyarázza és fölmenti a rombolókat, s az áldozatoktól nem tűr egyetlen panaszszót sem. *„[T]ekintve általában az erénynek, erkölcsiségnek, a vallásosságnak is sorsát a történelemben, nem kell a panaszok litániáját hallatnunk, hogy a jóknak és jámboroknak gyakran vagy éppenséggel legtöbbször rosszul megy a sorsuk a világban, a gonoszoknak meg rosszaknak ellenben jól."* Illik végre tudomásul venni, hogy *„a világtörténelem […] az egyéneket egészen kihagyja a játékból."* Így állunk hát a német idealizmus elgondolásai szerint a történelemmel, legfőképpen a forradalmakkal. *„[A] világtörténet magasabb szinten mozog, mint amilyen az, amelyen a moralitás sajátos helye van."* Szögezi le Hegel.

A minden moralitáson és józan számításon átgázoló „történelmi haladás" mozgató erejére kétségbeejtő magyarázatokat kapunk az ész századának gondolkodóitól. *„A történelem nagyobbrészt abból a szenvedésből áll, amit a büszkeség, az ambíció, a fukarság, a bosszúvágy, az élvhajhászás, a zendülés, a képmutatás, a korláttalan lelkesedés és mindenféle rendezetlen mohóság hozott a világra."* Állítja Edmund Burke. Nem állít kevesebbet *Kant* sem, legfeljebb kevésbé részletezi az okokat, és rámutat az okok okára is, a „társiatlan társiasságra" (ungesellige Geselligkeit). Vagyis azt mondja – némi megértéssel, talán együttérzéssel –, hogy az

ember őrült történelmi cselekedetei éppen megoldhatatlan társadalmi helyzetéből, a társiatlan társiasságból származnak: tehetetlenül, reménytelenül és kényszeresen cselekszik. *„Becsvágytól, uralomvágytól vagy bírvágytól hajtva kíván rangot szerezni az ember társai között, akiket nem tud elviselni, de elhagyni sem."*

Kétségtelen, hogy a nyugati hős meglehetősen kiegyensúlyozatlan viszonya önmagával és a világgal (benne istenével) nem teremt elégedettséget, nem teremt nyugalmat a szívében. Ebből származik a reneszánsz évszázadai óta egyre fokozódó, már-már fékezhetetlen aktivitása *(Fichte: az ember „reine agilität"),* melyet az újkorban már nembelisége jellemzőjeként tartunk számon. Aktivitásának növekedése egyre nagyobb szabadságot követel, ennek következtében pedig nemcsak istenétől kerül egyre távolabb, hanem önmagától, embervoltától is. Ettől már csak egyetlen lépés választja el az őt kétségbe ejtő, és számára immár amúgy is haszontalannak látszó ontológiai gondolkodásmód megtagadásától, a létkérdések elhallgatásától. Ezzel pedig szorosan együtt jár a múlt, a történelem tagadása, a jelen céltalansága és az agresszív „politikai futurizmus" (B. Croce).

A liberális idealista *Benedetto Croce* szerint a 20. századi történelemellenesség, haladáshit és utópista jövőképgyártás bátorította a század legszélsőségesebb politikai képzelgőit. Ez a magatartás *„az ellenállhatatlan forradalmi lendület színében szokott jelentkezni"*, írja a filozófus történész 1932-ben, *„bálványa: a múltnélküli jövő, az ugrásként elképzelt haladás […] Imádja az erőt az erő kedvéért, az újat az új kedvéért, az életet az élet kedvéért, amelynek nincs szüksége arra, hogy fenntartsa a kapcsolatot a múlttal, és saját munkáját annak művébe illessze bele."* Számára az élet nem több mint maga a *„puszta vitalitás"*, mely azonban *„azzal az igénnyel lép fel, hogy ő maga a tartalom"*. *(Schiller: „A rosszak jussa az élet maga.")*

Croce azt is látja, hogy a „puszta vitalitás" szemléletéből fakad a politikai futuristák türelmetlensége a történelmi hagyomány iránt, és az a tévhitük, hogy *„ami elmúlt, az meghalt – pedig akinek szeme van, látnia kell, hogy a múlt örökké él és hat a mindenkori jelenben"*. Kétségtelenül igaz, hogy a múlt eddig még a legpusztítóbb forradalmakat is túlélte, sohasem sikerült a múltat „végképp eltörölni". Komoly kérdés azonban, hogy miképpen élheti túl (túlélheti-e) az olyan nem viharos, nem forradalmi jellegű változásokat, mint amilyenné a „puszta vitalitás" mint életelv (sőt kultusz) erősödött a második világháború és Croce halála (1952) után, egészen napjainkig. Erre nézve még nem áll rendelkezésünkre tapasztalat: eddig kizárólag politikai indíttatású restaurációk

megvalósulását láthattuk a történelemben, rövidebb-hosszabb korszakokat meghatározó vagy jellemző erkölcsi és életelvek visszatérésének még nemigen lehettünk tanúi.

A „puszta vitalitás" életelvének térnyerését vagy inkább hódítását nem kis mértékben az is elősegítette, hogy az egész világ szívesen hitte: az ember felemelésének (vagy spontán fejlődésének) leghatékonyabb eszköze az emberi elme, vagyis az ész, mely felvilágosodás kori felszabadítása óta egyfolytában *csodákat* tesz, és amely *korlátlan* mértékben áll rendelkezésünkre. Végtelen hatalma és végtelen lehetőségei máig azt sugalmazzák az embernek, hogy az egész világ birtokba vehető, és hasznunk, örömeink szolgálatába állítható.
Ha a világ pontról pontra megismerhető, és teljes egészében birtokba vehető, akkor az emberi észnek mint megismerő szerkezetnek a működése azonosnak látszik a világban zajló folyamatok rendszerével. *„Az ész nem más, mint a rendszerre való képesség. Az ész érdeke pedig az ismeretek lehető legnagyobb különféleségének a lehető legmagasabb egységben történő megjelenítése. Ez a követelmény maga az ész lényege."* (Martin Heidegger) Vagy másképpen: a rendszer *„a sokféle ismeret egysége egy eszme alatt."* (Immanuel Kant)

Úgy látjuk, hogy a heideggeri „legmagasabb egység" valamint a kanti „egy eszme" képes ugyan rendszerbe foglalni az ész által feltárt természettudományos ismeretek óriási mennyiségét, ezáltal képes az anyagi világ közvetlen közelébe férkőzni, sőt engedelmességre bírni és átalakítani magát az anyagot, ám nem képes megbízható ismereteket szerezni az anyagon túli (metafizikai) világról (benne magáról az emberi természetről), és nem képes az innen megszerzett töredékes, csonka tudásból „magasabb egységet" alkotni.

Ebből következik, hogy az ész súlyosan téved, amikor a történelem eszméit és mozgásának irányait mérnöki pontossággal megismerhetőnek és tervezhetőnek véli vagy ilyenként láttatja. Mi úgy látjuk, hogy az általa megszerzett történelmi ismeretekből egyáltalán nem képes „magasabb egységet alkotó" következtetéseket levonni. Ez pedig egyértelműen azt jelenti, hogy nem képes a történelmet (benne önmaga rendeltetését) olyan mértékben megismerni, mint az anyagot, leginkább pedig nem képes hasonlóképpen szabályozni, megbízhatóan alakítani. De – történelmi kontextusban – nem képes saját jellemző viselkedését előre vetíteni, sejtetni sem. Történelmi konstrukciókat az emberi ész csakis utólag tud létrehozni.

Vagyis bármilyen hatalmat ígér is számára a mérhető és megismerhető, majd tetszés szerint alakítható világegész felett a

természettudományos gondolkodás és tapasztalat, az innen szerzett tudás a történelemre, sem mint isteni kinyilatkoztatásra (Schlegel), sem mint emberi műalkotásra (Nietzsche) nem vonatkoztatható, nem alkalmazható. A történelem valami egészen más. Az észuralom korszakaiban nem könnyű ezt elfogadni. Különösen a megszállott történelemcsinálók képtelenek rá. Pedig hány csúnyán bukott forradalmuk bizonyítja eltúlzott önbecsülésüket és képtelen számításaikat, mennyi fölösleges hulla maradt utánuk. Ennek következményeit nemcsak a minden esetben kötelezően megtagadott múlt bánja, hanem a tévútra kényszerített jelen és jövő is. Nincs pusztítóbb a féktelen történelmi tettvágynál.

*

„Higgye el, nem mondom azt, hogy ezek a legyek a kocsirúdon, akiket Párizs széplelkeinek neveztek, nem zümmögtek rettenetesen, de nem ők borították fel a kocsit: a kocsis aludt el!" Ezzel a szellemes képpel magyarázza a francia forradalom kitörésének okát *Johannes von Müller* svájci történész, egy ideig *Goethe* és Herder barátja Weimarban, később Napóleon nagy tisztelője.

Tényleg, kik is valójában a mindenkori történelemcsinálók? Tekintélyes, okos és megfontolt urak (esetleg hölgyek) vagy a politika körül okoskodó „zümmögő széplelkek"? „Névtelen, tulajdonságok nélküli szellemalakok", akiknek „nem voltak elődeik és nem voltak követőik sem"? A saját életüket is minduntalan elhibázó, oktalan átlagemberek vagy az utca barbár népe? Tudós urak, akik az intellektus és az erkölcs harcosai vagy hatalmuk határait feszegető uralkodók? Esetleg egy másik hatalom, a pénz? Vagy mégiscsak a gondviselés?

„A francia forradalom elpusztította a régi rendet, éppen akkor, amikor az a legjobban teljesített" – állítja *José Ortega y Gasset.* Ortega minden bizonnyal arra gondolt, hogy szép lassan a monarchia, majd az alkotmányos monarchia államformája is elvezetett volna a társadalmi igazságosság állapotához. Erőszak nélkül is megvalósultak volna a francia forradalom eszméi, azután pedig az így megteremtett társadalmi állapotok békés tökéletesítgetésével akár az örökkévalóságig elfoglalhatta volna magát az európai ember. Forradalmi türelmetlenség és áldozatok nélkül. Vagyis a régi rend nyugodtan a helyén maradhatott volna. Képviselői nem állították volna fejre a világot, a forradalmárok többsége ugyanis nem az uralkodói házak, nem is az udvari előkelőségek köreiből kerül ki, nekik nem érdekük történelmet (politikai

változtatásokat) csinálni, de a fantáziájuk sem eléggé fékezhetetlen hozzá. Elsősorban kiváltságos helyzetük megőrzésében érdekeltek, vagyis abban, hogy a bakon „el ne aludjon kocsis", és hogy a kocsi azért haladjon közben (egy kicsit) a „közjó felé".

„Az erényességben kiváló férfiak úgyszólván sohasem támasztanak zavart" – állapította meg már *Arisztotelész,* igaz, azt is hozzáfűzte, hogy *„mert kevesen vannak a tömeggel szemben"*. De nyilván nemcsak ezért. Bárhol a világon nehéz „erényességben kiváló" férfiakat elképzelni, akik izgatottan készülnek „zavart támasztani", felfordulást okozni. Ha tehát ők sem lázadnak, akkor a forradalmárok köréből igen nagy valószínűséggel ki kell zárnunk ezeket a korábban tekintélyesnek, okosnak és óvatosnak minősített férfiakat (esetleg hölgyeket) is, akiket intellektusuk és erkölcsiségük is minden bizonnyal féken tart, valamint nem is eléggé bátrak. Régebbi időkben a társadalom többi szereplői őket nevezték „nadrágosoknak", azaz írástudóknak vagy értelmiségieknek. Ők inkább lázítanak, mintsem lázadnak, vagyis hergelik az utca népét. Az elszánt, aktív forradalmárok köréből kizárhatjuk továbbá az igazán tudós (vagyis nem exhibicionista és nem is izgága) megfontolt urakat, és a monarchiák korában politikai hatalommal még csak korlátozottan bíró pénzt is.

A forradalmár történelemcsinálók táborában maradtak hát az „oktalan átlagemberek" meg az „utca népe". Természetesen vezethet véres forradalomhoz olyan mozgalom is, amely mondjuk rendi ellenállással veszi kezdetét (ez történt a francia forradalom esetében), ám az utcákon már mindig a lakosság, a sokadalom fegyverkezik és harcol. Létszámát tekintve a városiasodó újkorban már mindenhol ez volt a többség, ez volt maga a „nép". Vajon, tudta-e a nép, hogy mi ellen harcol, és hová vezet a harca? Az utóbbit egészen biztosan nem tudta, nem is tudhatta. (Láttuk, hogy még a felvilágosult idealisták filozófusai sem tudták. Vagy azért, mert semmit nem láttak, mint például Herder, vagy azért mert rosszul látták az irányt, mint például *Nicolas de Condorcet,* aki még a börtönben is kivégzői dicsőségét zengte: *„A haladás menete lehet gyorsabb vagy lassúbb, de vissza sohasem fordulhat, legalábbis mindaddig, amíg a Föld a mai helyét foglalja el a világrendszerben."*) De még a harmadik rend reprezentánsai (az utcákon többségükben mint *sans-culotte*-ok) sem tudták, s eredetileg talán nem is akarták odáig vinni az eseményeket, ameddig végül eljuttatták.

„[A]z államrendet is ugyanúgy kell megvizsgálnunk, mint amikor valaki véleményt formál magának hitvány vagy derék emberekről; ha a valóságnak megfelelően akar ítélkezni, akkor nem az élet békés, nyugodt szakaszait figyeli

meg, hanem a balsors válságait és a jó sors sikereit, mert azt tekintjük a kifogástalan férfi egyetlen ismérvének, hogy bátran és nemesen el tudja viselni a legnagyobb sorsfordulatokat." Közli velünk pontos és igen helytálló megállapítását (a helyes politikai magatartás ókori alapszabályaként is) *Polübiosz,* aki kiváló történetíróként, diplomataként és katonaként is megbízható tapasztalatokra tett szert.

Ám kétséges, hogy kora vezető férfiegyéniségei hallgattak-e rá, és képesek voltak-e az általa mércének tekintett viselkedésre. Az egészen kifogástalan ókori férfiak a „legnagyobb sorsfordulatok" közepette is bizonyára igen fegyelmezetten és bölcsen viselkedtek, és sohasem „támasztottak zavart", csakhogy a nép, a sokadalom akkor sem ilyen jellemekből állt. Még kevésbé a későbbi európai, iparosodó nagyvárosok népe az ész századában, amikor lázad és gyilkol, amikor a mindenhatónak vélt ész fogalma és szerepe annyira elválik az értelem fogalmától és szerepétől (Kant), mint még soha azelőtt.

„Aki megkérdőjelez egy intézményt vagy egy életmódot, az választ követel. A racionális érveléssel alátámasztott válasz valószínűleg maga is további, hasonló típusú kérdésekhez vezet. És valószínűleg minden válasz örökös kételyt és tagadást szül. Ha megengedett az effajta kétkedés, az emberi lélek nyugtalanná válik, mert nem talál végső választ kérdéseire. Amint megkérdőjelezik az alapokat, lehetetlen állandóságot létrehozni. […] Nyugvópont nincs sehol, nincs rend, nincs meg a nyugodt, harmonikus és kielégítő élet lehetősége. Az effajta ostromoktól meg kell védeni mindazt, ami szilárd. […] Az állam mint emberi konstrukció védtelen azonban azokkal az örök kérdésekkel szemben, amelyeket az ateisták és a haszonelvűek minden nemzedéke feltesz: Miért így kell élni és nem másképp? Miért kell éppen ennek a hatalomnak engedelmeskedni, és miért nem egy másiknak, vagy miért kell egyáltalán bármelyiknek?" (Isaiah Berlin) Amikor saját maga és utódai számára társadalmi berendezkedést konstruál az ember, vajon képes-e ezt a szempontot figyelembe venni? Érdekli-e a forradalmárt művének tartóssága? Vagy csak gyors elégtételt kíván venni a hatalom pillanatnyi birtokosain? Történelminek bizonyuló cselekedetei következményeivel pedig nézzenek szembe és küzdjenek meg az utánuk következő nemzedékek?

Mivel a forradalmak esetében többségében rögtönzött műről van szó, a következmények meglehetősen kiszámíthatatlanok, és nem is tervezhetők felelősséggel. (Hány hópehely is kell *pontosan* a lavina kialakulásához?) A legnagyobb körültekintéssel és munkával előkészített valamint megvalósított forradalom a világtörténelemben, minden kétséget kizáróan a nagy októberi szocialista forradalom (NOSZF) volt.

Eredménye, az ideológusok terveinek többé-kevésbé megfelelő *szocialista társadalmi berendezkedés,* talán ezért vált a leghosszabban fennálló forradalmi „vívmánnyá", mely jól tűrte a folyamatos, olykor nem is jelentéktelen módosításokat is („permanens forradalom"). Mégis csak kísérlet maradt, igaz, az emberiség történetének legnagyobb szabású kísérlete.

Hiba csúszott ugyanis a tervezők számításába: nem sikerült megfelelő súllyal venni számításba az emberi természet jellemzőit. Amelyeket persze azelőtt sem, és akkor sem ismert senki kellőképpen, sőt azóta sem ismerünk. Nem könnyű józanul és helytállóan megítélni az emberek természetét (ha létezik emberi természet egyáltalán). Egyrészt erőnkön felüli feladatnak tűnik (látjuk az erre irányuló tudós igyekezet igencsak csekély eredményeit), másrészt – ami a végeredményt illeti – sohasem akartuk, hogy kitudódjon az igazság: történelmi ideje haladtával *az emberi nem sem összességében, sem egyénileg nem fejlődik,* nem tökéletesedik. Ebből a szempontból az emberi természet eléggé változatlannak mutatja magát.

„Valamennyi képességünk réges-rég hiánytalanul készen van." – állítja Nietzsche bázeli tanártársa, a kor jeles történésze, *Jacob Burckhardt* 1872–73-as egyetemi kurzusában. Ami pedig az ember morális fejlődését illeti, hozzáteszi: *„Az erkölcsösség mint erő – mint potencia – semmivel sincs magasabb szinten […], mint úgynevezett barbár korokban. […] A jó és a rossz, a szerencse és a balszerencse a különböző korokban és kultúrákban körülbelül és nagyjában-egészében alighanem kiegyenlítődött. […] Vélelmünk, hogy az erkölcsi haladás korában élünk, fölöttébb nevetséges."* Szellemi, értelmi állapotunk fejlődéséről is van véleménye: *„Még az intellektuális fejlődés fokozódását is kétségbe vonhatjuk, hiszen áttekintésünk […] az egyedi tényekre irányuló speciális felfedezések tömkelegétől, mindinkább elhomályosul."*

A specializálódásról és ennek következtében „áttekintésünk elhomályosulásáról" és beszűküléséről Burckhardt előtt éppen egy évszázaddal már *Adam Smith*nek is megvolt a maga meglehetősen markáns véleménye. Olyannyira határozott és szépen kifejtett, hogy érdemes hosszabban idéznünk: *„A munkamegosztás fejlődésével a munkájukból élők legnagyobb részének, azaz a nép nagy tömegének foglalkozása gyakran csak néhány, egy vagy két igen egyszerű műveletre korlátozódik. […] Annak az embernek, akinek egész életét néhány egyszerű művelet végzése tölti ki, amely műveleteknek eredménye is talán mindig vagy csaknem mindig ugyanaz, nincs alkalma, hogy képességeit kifejtse […] Természetes tehát, hogy elveszti az ilyen szokások gyakorlatát, és általában olyan tudatlan és ostoba lesz, amilyen emberi lény csak lehet. Szellemének megmerevedése nemcsak arra teszi*

őt képtelenné, hogy kedvvel vagy egyáltalán részt vegyen valamely okos beszélgetésben, hanem arra is, hogy bármiféle nagylelkű nemes vagy gyengéd érzelem keljen benne, és ennek folytán megfelelő ítélőképessége legyen a mindennapi élet rendes kötelességeinek felismerésére."

A nyugati világ történelmében szorosan ezzel a fejlődésképtelenséggel (evolúcióhiánnyal) összefüggésben jelentkezik e társadalmak talán legjellemzőbb sajátsága: a változások türelmetlen követelése. A változások gyors egymásutánja könnyen keltheti a haladás illúzióját, minden bizonnyal, mint nélkülözhetetlen „haladáspótló" jelenségre az újkorban folyamatos igény mutatkozott. Miközben az emberi közösségekben egyfelől az *állandóság* óhajtását tapasztaljuk, melyet az életösztön, a biztonságos megmaradás igénye állít a közösségek tagjai elé, mint alapvető követelményt, másfelől az örökös többre és jobbra vágyás a változások végtelen sorát követeli, más szóval: az *állandótlanság*ot teremti meg. (Talán az emberi természetet jellemző eddig sorolt megállapításaink közé máris beilleszthetjük – szorosan a kanti „társiatlan társiasság" mellé – az „állandótlan állandóság" folyamatos kívánalmának ugyancsak jellemzően ellentmondásos fogalmát.) Ez az, amit *Isaiah Berlin* – mint láttuk – az „ateisták és a haszonelvűek" nyakába igyekszik varrni, ám attól félek, hogy az „állandótlan állandóság" szüntelen igénye sokkal szélesebb körben jellemzi az emberi közösségeket.

Az is lehet, hogy ezt a jelenséget *Alphonse de Lamartine,* a franciák kiváló írója és politikusa ragadta meg legszellemesebben és leghihetőbben, amikor alig néhány évtizeddel a régi világot minden tekintetben felforgató eseményekkel teli és óriási áldozatokat követelő francia forradalmat követően (1831-ben), az újabb forradalmi hullám okát egyszerűen azzal magyarázta, hogy *„Franciaország unatkozik"*.

(Hogy a történelmi változásokra való folyamatos vágyódást ez a megjegyzés magyarázza legkifejezőbben, azt az is igazolja, hogy szegény Lamartine-nak talán ez a legnépszerűbb, leggyakrabban idézett mondata. Ám ezen a ponton semmiképp sem felejthetjük el megemlíteni *Blaise Pascal* jól ismert lélektani eszmefuttatását e tárgyban, melynek idevágó – a tömegember történelemcsinálását magyarázó – tézise is igencsak meggyőzően hangzik: *„Semmi nem oly elviselhetetlen az ember számára, mint teljes nyugalomban maradni szenvedélyek, ügyek, szórakozás és tevékenység nélkül. Az ember ilyenkor saját semmiségét, elhagyatottságát, függőségét, gyengeségét, ürességét érzi. Visszafojthatatlanul feltör lelke legmélyéről az unalom, a sötétség, a szomorúság, a keserűség, a bosszúság és a reménytelenség.")*

*

Az eddig soroltakon túl a revolúciós változások leghatékonyabb erejeként, sőt motorjaként tekinthetünk arra a minden egyes forradalmi ideológiában feltűnő meggyőződésre, hogy a *változtatók,* azaz a forradalmárok minden esetben erkölcsi fölényben érezték magukat a múlttal és a mindenkori jelennel szemben. Olyannyira, hogy nem tudunk róla, valaha is erős kétségek bénították volna őket, vagy kételkedtek volna tetteik jótékony eredményeiben. Mindig volt bátorságuk „a jövő képviseletében és érdekében" cselekedni.

Burckhardt szerint ez a vélekedés *Rousseau* óta vált a történelemcsinálók meggyőződésévé, azóta viszont egyre csak erősödik. A haladás „erkölcsi fölényébe vetett hit" olyannyira népszerűvé vált, hogy a 19. század második felére már a polgárság konzervatívabb gondolkodású rétegei is ezt vallják, ami mögött – ugyancsak Burckhardt szerint – nem szellemi, ideológiai változás, még kevésbé társadalmi fejlődés húzódik meg, hanem igen profán, közönséges ok magyarázza. *„Emögött az a burkolt feltevés lappang* – állítja a történész-filozófus –, *hogy pénzt keresni manapság könnyebb és biztonságosabb, mint valaha. Ha ez egyszer veszélybe kerül, a magasztos érzés is odavan."* Azaz a múlttal szemben érzett „erkölcsi fölény" pillanatok alatt szertefoszlik, ha az „úrhatnám polgárt" pénzügyi kár éri a jelenben. Ha viszont ma könnyebb pénzt keresni, mint tegnap, akkor ezt a jelen hőse fejlődésként értékeli, és fölénnyel tekint a tegnapra.

Burckhardtot, a „szelíden tűnődő történészt", a múlttal szemben támadt fölény hamis és veszedelmes tudatának feltűnése, valamint a rá való egyre gyakoribb hivatkozás igencsak felbosszantotta. Olyannyira, hogy Rousseau-t is ostorozta a belőle származó társadalmi viszályokért, a rousseau-i filozófia alapeszméjét sem kímélte, kegyetlenül kigúnyolta. *„Rousseau kora óta gondoljuk, hogy* en bloc *erkölcsi fölényben vagyunk a múlttal szemben (miközben persze abból indulunk ki, hogy az ember lényege szerint eleve jó, csak éppen jósága eleddig nem kapott szót, de okvetlenül dicsőn feltündököl majd, ha egyszer* hatalomra *jut)! Az ember ezzel a francia forradalomban magának követelte az egész múlt perlésének jogát. De tökéletes elbizakodottsággal voltaképpen csak a legutóbbi évtizedekben hisznek a jelen erkölcsi fölényében, úgyhogy már az ókort sem kímélik."* – panaszkodik a baljós eszme térhódítására Jacob Burckhardt a 19. század hetvenes éveiben.

Az erkölcsi fölény képzete azonban már az előző évszázadban is igencsak jól jött a történelmi haladáseszme fanatikusainak. A forradalmi

terror vezére, *Maximilien Robespierre* nem kis részben ebből merítette a bátorságát a féktelen terror ideológiájának megfogalmazásához, de még a tömegmészárláshoz is. *„[A] francia nép bizalma a nemzeti Konvent erkölcsi erejére támaszkodik." „A terror nem más, mint gyors, szigorú és hajthatatlan igazságtétel, ezért tehát voltaképpen az erény megnyilvánulása." „A forradalmi kormányzat a jó állampolgárokat teljes nemzeti védelemben részesíti; a nép ellenségeit csak halállal sújthatja."* (Robespierre)

A francia forradalmat követően és annak mintájára a 20. századig számos forradalmi vihar söpört végig Európán (1820–25, 1830–31, 1848–49, 1915–21), a forradalmak legjelentősebbje nyilvánvalóan az 1917-es orosz forradalom volt. A bolsevikok sok tekintetben a francia jakobinusok örököseinek vallották magukat, ekként is viselkedtek. *„A jövő, amelynek megalkotására a forradalom igényt tart, mindig racionális jövő, a jövőben az észnek kell győzedelmeskednie. Ám az ész az irracionális erők lázadásának köszönhetően győz. Az irracionális és a racionális ilyen kölcsönviszonyát látjuk a két legnagyobb forradalomban, a francia és az orosz forradalomban [...] A forradalom mindig szerelmes gyűlölettel láncolódik a múlthoz, nem fejlődhet, nem növekedhet a gyűlöletes múltból felemelkedő ellenség nélkül. Amikor ez az ellenség reálisan már nem létezik, akkor kiagyalják – az ellenség mítoszával táplálkoznak […] A gyűlölet lelkesít. A forradalomban, ahogy egyébként a történelemben általában is, a mítosz mérhetetlenül nagyobb szerepet játszik, mint a realitás."* Összegzi saját történelmi tapasztalatait az orosz forradalomról 1939-ben *Nyikolaj Bergyajev,* „a szabadság fanatikusa".

Annak ellenére, hogy filozófusként meggyőződéssel vallotta a szabadság primátusát, és némely liberális elképzelésével komoly felháborodást keltett orosz emigráns körökben is, esküdt ellensége volt minden forradalmi eszmének. *„A forradalom mindig ésszerűtlen és amorális […], elemi erők, sőt őrült erők hatnak benne."* – írja, de van még más érve is a revolucionista történelemcsinálás elveivel szemben:

„A forradalomban Isten ítélete teljesedik be, eszkatológiai mozzanatot hordoz magában, mintegy közeledés az idők végezetéhez. A forradalom azonban betegség, arról tanúskodik, hogy nem akad teremtő erő a társadalom megreformálására […] A forradalomban az ember fel akar szabadulni az állam, az arisztokrácia, a polgárság, a hazuggá vált szentségek és bálványok rabsága alól, de azonnal új bálványok, új hazug szentségek jönnek létre, és kezdik szolgálni az újabb zsarnokságot."

Egy másik orosz történelmi sorskérdéseket tárgyaló filozófus, *Pjotr Jakovlevics Csaadajev,* akit a forradalmi demokrata *A. I. Herzen* szintén forradalmárnak tartott, az 1825-ös dekabrista felkelésből és a nyugati

világ ezt megelőző forradalmaiból vonja le magának a következtetéseit. *Filozófiai levelei*nek egyikében (1836) azt olvassuk a forradalmi logikáról, hogy az látszat, *„melyet mesterséges eszünk rákényszerít a világra. De ez a mesterséges ész, amelyet szándékosan helyeztünk az egyetemes ész eredetileg ránk osztott részének helyébe, ez az elvetemült ész,* amely oly gyakran megfordítja szemünkben a dolgokat, és egészen másnak mutatja őket, mint amilyenek valójában, mégsem rejti el a dolgok föltétlen rendjét annyira, hogy ne láthatnánk: benne a passzivitás ténye megelőzi a szabadságét, *s a törvény, amelyet magunk alkottunk magunknak, a világ egyetemes törvényéből származik. Egyáltalán nem akadályoz meg bennünket tehát abban, hogy elfogadván a szabadságot mint adott valóságot, a passzivitásban ismerjük fel mind az erkölcsi, mind a természeti rend valóságos valóságát."*

A modern társadalmak történelmi változásairól szerzett tapasztalatait pedig Csaadajev így összegzi: *„Minden politikai forradalom alapjában véve morális forradalom volt. Az igazságot keresték, és rátaláltak a jólétre és a szabadságra. Így magyarázható a modern társadalom jelensége és a civilizáció: máskülönben semmit sem értenénk belőle."* Igen, így ésszerű – mondhatnánk. Csakhogy Csaadajevtől is tudjuk jól, hogy a forradalmaknak és a nem forradalmi társadalmi változásoknak ezek a következményei (a jólét és a szabadság) nem valódi eredmények, nem erkölcsi alapokra épülő fejlődés, nem „nevelődés". Nem életminőség-emelkedés. *Emelkedés* az élet erőfeszítés nélküli, azaz kényelmes és biztonságos fenntartásában elérhető magasabb fokozat lenne, más szóval: az ebben elérhető (erkölcsi) haladás.

A jólét fokozása és a szabadság növelése nem biztonság. A fenntartás érdekében itt kellene belépnie az önkorlátozás mozzanatának, hogy folyamatos fokozódása következtében a jólét és a szabadság ne váljék az élet kifosztásává, ne váljék az élet „puszta vitalitássá". Pontosan ez az ész csapdája. A technikai civilizáció mint jólét és fejlődés, csak illúzió. *„A kultúra könnyen megbotolhat a saját lábában."* Mondta róla Burckhardt a 19. században. Akkor még a technika leleményeit a kultúrához számították.

A haladáseszme követői mindig is meggyőződéssel hitték, hogy a létező világ szerkezete ésszerű. Ha pedig ésszerű, vagyis egybeesik a megismerő értelem szerkezetével, akkor az emberi ész teljességgel képes azt megismerni. *„Végső soron nem létezhet semmi olyan távoli dolog, amelyhez ne lehetne eljutni, sem olyan homályos dolog, amelyet ne lehetne föltárni."* – jelenti ki *René Descartes* 1637-ben, majd pontosan háromszáz év múlva az általa leírt mindenható ész hatalmának mértéktelen

növekedését látván, Ortega y Gasset fogalmazza meg ebből levont következtetését: *„Csodálatos kulcs ez, amely elvileg korlátlan hatalommal ruházza föl az embert a körülötte lévő dolgokkal szemben."* És ezen a ponton Ortega rémülten veszi észre, hogy az újkori nyugati hőst ez a hiedelem történelemcsinálással is fölhatalmazza. Ebben a történelmi pillanatban az ember egyszer s mindenkorra kiterjesztette hatalmát egész, saját nembeliségére, azaz fajára, valamint az emberi világon kívüli univerzum egészére is.

Mai világunk hősei rendületlenül hiszik, hogy az emberi nem történelme akkor is helyes irányba tart, ha az ember kizárólag a jólét és a szabadság főként technikai civilizációs eszközökkel történő fokozását valósítja meg. A legmerészebb történelemcsinálók ma már az ipari civilizációs infrastruktúra építőmesterei, akik a történelmi jövő képét a végtelenbe vetítik, és akiknek az ebből származó optikai csalódás (Schiller) elfödi szemük elől a legnyilvánvalóbb korlátokat is.

Az ésszerűség látszata szorosan együtt jár az elérhetőség, a megcsinálhatóság, a megvalósíthatóság illúziójával. Ezek határai az emberi világban sokkal szűkebbek, mint amilyeneknek a tisztán matematikai, természettudományos ész méri fel őket. Eléggé valószínű, hogy hamarosan még a legbátrabb „ipari civilizátornak" sem lesz hová terjeszkednie. Merészsége azonban még mindig fékezhetetlen. Az emberi kozmokrátor a végtelenbe tör, miközben földi létezése is egyre bizonytalanabb. Sem a törekvés, sem a miatta megfogalmazódó aggodalom nem új keletű. A felvilágosultak között is akadtak mérsékeltebbek, idézhetjük közülük például *Heinrich Heiné*t, aki szerint már régen *„nem a nép emberi jogaiért harcolunk, hanem az ember isteni jogaiért."*

Úgy látszik, a történelem akarása maga az emberi lét legnyersebb ösztöneinek kifejeződése, maga a barbárság.

A Dilettánsok történelme című – az idei Ünnepi Könyvhétre megjelenő – kötet egyik fejezete. (Corvina Kiadó)